P. Sz. KUZNYECOV:

Bevezetés az alaktanba

F 4497

1.§. Alapfogalmak és müszavak.

Az alaktan /morfológia. - Ford./ a nyelvtannak /grammatika.- Ford./ egyik fő fejezte. Ezért megérteni azt, hogy mi az alaktan és miben állnak vizsgálati alapelvei, csak ugy lehet, ha megértjük, mi a nyelvtan és milyen viszonyban áll a nyelv többi oldalával. A nyelvtan, mint a nyelvtudomány részét képező tudományos diszciplina, a szavak változásairól és a mondaton belül történő szófüzésről szóló szabályok gyüjteménye. A "grammatika" müszó görög eredetü, minthogy a tudományos nyelvtan alapjait még az ókori Görögországban rakták le. Görögül a nyelvtant γραμματική τέχνη -nek, szószerint "irásmüvészet"-nek /a γράμμα betüből/ nevezték, minthogy az ókori grammatikusok a nyelvtant gyakorlati jelentősége szempontjából vizsgálták, ami abban áll, hogy feladata a helyes irásra való megtanitás volt /mind helyesirási, mind stilisztikai tekintetben/.

A nyelvtan a szavak változásairól szóló szabályokat magában foglaló alaktanra /morfológia a görög μορφή 'alak' és λόγος 'szó, tan' szavakból/ és a mondaton belüli szófüzés szabályait magában foglaló mondattanra /szintaxis a görög σύνταξις 'egyesités' szóból/ oszlik.

A "nyelvtan" müszót /akárcsak a nyelvtan fejezeteit jelentő "alaktan" és "mondattan" müszavakat is / a nyelvtudományban általában kettős értelemben használják: mint a megfelelő tudományos diszciplina elnevezését, valamint magának a nyelv nyelvtani rendszerének, azaz magának a szóváltoztatásról és a mondaton belüli szófüzésről szóló szabályok összességének a jelentésében is. Minden nyelvnek megvan a maga nyelvtana, mint ahogy minden nyelvet a szóváltoztatás és a mondaton belüli szófüzés saját szabályai jellemeznek. Ezért a nyelvtan is, mint tudomány, az adott nyelv konkrét anyagán épül fel; beszélhetünk az orosz, német, francia, lengyel és más nyelvek nyelvtanáról. De, mint tudományos diszciplina, van általános nyelvtan is, amelynek az a feladata, hogy kidolgozza a nyelvtani rendszer tanulmányozásának általános elveit, mivel - eltekintve az alakoknak és azok használatának a különféle nyelvekben tapasztalt konkrét sokféleségétől, - van néhány általános alapelv is, amelyet bármely nyelv nyelvtani rendszerének vizsgálatában alapul kell vennünk.

És ahhoz, hogy a jelen előadássorozat vizsgálati tárgyát

képező orosz nyelv nyelvtanának alapvonásait megértsük, mindenekelőtt azokra az általános elvekre kell kitérnünk, amelyeket majd az orosz nyelv nyelvtani rendszerének tanulmányozása során alkalmaznunk kell. Ezen általános elvek körül a nyelvtudománynak ezzel a területével foglalkozó nyelvészek közt hosszu időn keresztül élénk vita folyt /különösen élesen a XIX.sz. kezdete óta/. És csak 1950-ben, I.V.SZTÁLIN "Marxizmus és nyelvtudomány" c. müve határozta meg a lehető legvilágosabban mind a nyelvtan lényegét, mind az előtte álló feladatokat.

2.§. A nyelv, jelentősége és szerkezete I.V.Sztálin tanitásában.

I.V.SZTÁLIN utmutatása szerint "a nyelv szerszám, eszköz, melynek segitségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást." /1/ Az ilyen csere nélkül lehetetlen volna magának az emberi társadalomnak a létezése, minthogy az ilyen csere nélkül lehetetlen volna megszervezni a társadalmi termelést. "A gondolatok kicserélése állandó és létfontosságu szükséglet, minthogy nélküle lehetetlenség az emberek együttes tevékenységét megszervezni a természet erői elleni harcban, a szükséges anyagi javak megteremtéséért /2/ vivott küzdelemben, lehetetlen sikereket elérni a társadalom termelő tevékenységében - következésképpen lehetetlen magának a társadalmi termelésnek a létezése. Ebből következik, hogy olyan nyelv nélkül, mely érthető a társadalom számára és közös annak tagjai számára, a társadalom megszünik termelni, felbomlik és megszünik mint társadalom létezni. Ebben az értelemben a nyelv, az érintkezés eszköze, egyuttal a társadalom harcának, fejlődésének is eszköze." /3/

Minden nyelvben elengedhetetlenül szükség van a meghatározott fogalmakat kifejező szavakra, amelyeket az embereknek használniok kell a gondolatok kicserélése során. Ámde a szavaknak puszta egymásutánja nem elegendő ahhoz, hogy bármilyen gondolatot is kifejezhessünk. A szavakat az egyes nyelvek sajátos, meghatározott szabályai szerint mondattá kell füznünk, a szavaknak, megint csak az egyes nyelvek sajátos szabályai szerint, e szavak megváltoztatásával, meghatározott alakot kell adnunk, vagy a szavak és mondatok összekapcsolására szolgáló sajátos szavakat /segédszavakat: prepoziciókat, kötőszókat, segédszócskákat/ kell bevezetnünk ahhoz, hogy a mondatban közöttük fennálló viszonyokat kifejezzük, hogy e szavak mindegyikének a szerepét meghatározzuk. I.V.SZTÁLIN arra mutat rá, hogy a szavak önmagukban nem elégségesek a nyelv számára ahhoz, hogy az emberek érintkezhessenek egymással, és rámutat arra, hogy feltétlenül szükség van a nyelvtanra is. I.V.SZTÁLIN, miután megvizsgálta a szókészlet kérdését és azt, hogy tükröződik benne a nyelv állapotának, gazdagságának és fejlettségének képe, a következőket mondja: "A szótári szókészlet azonban, egymagában véve, még nem jelenti a nyelvet, hanem mindenekelőtt a nyelv épitőanyaga. Mint ahogy az épitőanyagok az épitésnél nem jelentik az épületet, jóllehet nélkülük lehetetlen az épületet felépiteni, hasonlóképpen a nyelv szótári szókész-

lete sem jelenti magát a nyelvet, jóllehet nélküle semmiféle nyelv sem gondolható el. A nyelv szótári szókészlete azonban igen nagy jelentőségre tesz szert, amikor azt a nyelv grammatikája felhasználja, vagyis a nyelvtan, amely meghatározza a szavak változásainak és a mondatban való egybeszerkesztésének a szabályait és igy a nyelvnek szabályos és értelmes jelleget ád. A nyelvtan /alaktan és mondattan/ a szavak változásairól és a mondatban való egybeszerkesztéséről szóló szabályok gyüjteménye. Következésképpen a nyelv éppen a nyelvtan segitségével kap lehetőséget arra, hogy az emberi gondolatokat anyagi nyelvi burokba öltöztesse". /4/

3.§. A nyelvtan és általánositó jellege.

A nyelvtan sajátossága általánositó, elvonatkoztató jellegében van. "A nyelvtan megkülönböztető vonása abban áll, hogy megadja a szavak ragozásának szabályait, amikor is nem konkrét szavakat, hanem általában szavakat, minden konkrétság nélkül tart szem előtt; megadja a mondatszerkesztés szabályait, amikor is nem valamely konkrét mondatot tart szem előtt, pl. egy konkrét alanyt, egy konkrét állitmányt stb., hanem általában bármilyen mondatot, függetlenül ennek vagy annak a mondatnak konkrét formájától. Következésképpen a nyelvtan azzal, hogy elvonatkoztat az egyestől és konkréttól - mind a szavakban, mind a mondatokban - az általánost ragadja meg, azt, ami a szavak ragozásának és a mondatfüzésnek alapját képezi és ebből nyelvtani szabályokat, nyelvtani törvényeket szerkeszt. A nyelvtan az emberi gondolkodás hosszu elvonatkoztató munkájának eredménye, a gondolkodás hatalmas sikereinek jele.

Ebben a tekintetben a nyelvtan a mértanra emlékeztet, amely törvényeit a konkrét tárgyaktól elvonatkoztatva adja meg, a tárgyakat mint konkrétság nélküli testeket vizsgálja, s a köztük levő viszonyokat nem mint bizonyos konkrét tárgyak közti konkrét viszonyokat határozza meg, hanem mint minden konkrétság nélküli testek viszonyait általában. "/5/

A nyelvben mindig általánositással, elvonatkoztatással van dolgunk. Erre még V.I.LENIN rámutatott:"A nyelvben - mondja,- csak általános van." /6/ A nyelv bármely szava, hacsak nem tulajdonnév vagy egy egyszeri tárgy neve, valamit általánosit. Igy pl.: a ház és asztal szavak nem valamely konkrét, adott házat vagy asztalt jelentenek, hanem házat vagy asztalt általában; alakot adnak a megfelelő fogalmaknak, amelyek az emberi tudatban a való világ megfelelő tárgyait egybefoglaló közös tulajdonságok elvonásának és a megfelelő osztályokba tartozó, egyes tárgyakat jellemző egyéni tulajdonságok mellőzésének eredményeképpen alakultak ki. Általánositás nélkül nem létezhetne a nyelv, mint ahogy az emberek nem érthetnék meg egymást, ha minden egyes uj tárgyat - mégha a már ismert tárgyra annyira hasonlitana is, mint két csepp viz egymásra - uj szóval kellene megnevezni.

A nyelvtant azonban még magasabb foku elvonatkoztatás, általánositás jellemzi, olyan foku általánositás, amely minőségileg különbözik attól az általánositástól, amely bármely

szónak alapja /hacsak nem egyszeri tárgy nevéről van szó/. Igy pl. az orosz nyelv nyelvtanára jellemző a főneveknek esetek szerinti változása; az esetek a megfelelő főneveknek a mondatban levő többi szóhoz való más-más viszonyát fejezik ki. A genitivusz pl. több viszonyt fejez ki, egyebek közt a valaminek valakihez való tartozása viszonyát is /birtokosviszonyt/. Ha pl. a dom otca 'az apa háza', kniga brata 'a testvér könyve' szerkezetet vesszük, a dom 'ház' és kniga 'könyv' szavak mindkét esetben valakinek a tulajdonát képező tárgyat fejeznek ki; mindkét esetben az otca 'apának a' és brata 'testvérnek a' szavak valamivel biró személyeket fejeznek ki. A nyelvtan számára nem fontos, hogy milyen konkrét személy a tulajdonos, számára csak az a fontos, hogy a birtoklás ilyen és ilyen alakkal, a szónak ilyen és ilyen változásával, az adott esetben külön raggal, mindkét esetben ugyanazzal: otc-a /az otecből/, brat-a /a brat-ból/ van kifejezve. Egyes szavak más szavakhoz való viszonyának kifejezésére szolgáló genitivuszi rag a különféle főneveknél más és más lehet /az emlitett példákban ugyanis főnevekkel van dolgunk; a szavak szófajok szerinti osztályozásának elveiről lásd alább/, mivel az orosz nyelv nyelvtani rendszerének egyik sajátossága éppen az, hogy a főneveknek több ragozási tipusuk van /nevezetesen három, nem számitva néhány u.n. "külön ragozásu" főnevet - lásd lejjebb - a "Főnév" c. fejezetben/. Vö. pl. kniga szesztr-ü 'a nővér könyve'. De az ugyanazon viszonyokat kifejező ragok közti különbségek sem függnek a szavak konkrét jelentésétől. Minden egyes ragozásba /pontosabban ragozási tipushoz.- Ford./ jelentésüket tekintve egymástól egészen különböző főnevek tartoznak.

Vegyünk egy másik példát. Az alany olyan dolgot fejez ki, amelyről valamit közlünk; általában főnév vagy névmás alanyesetével fejezzük ki. Az állitmány az alanyban kifejezett dolgokról közöl valamit; általában igével fejezzük ki, ha a dolog által kifejtett cselekvést vagy annak állapotát jelöli. A tárgy az igében kifejezett cselekménynek alávetett dolgot jelöli, és tárgyesettel fejezzük ki. Vizsgáljuk meg a következő mondatokat, amelyek főnévi alanyesettel kifejezett alanyból, igével kifejezett állitmányból és főnévi tárgyesettel kifejezett tárgyból állnak: Mal'csik csitaet knigu 'a fiu könyvet olvas - olvassa a könyvet' és Zemlekop kopaet kanavu 'a földmunkás árkot ás - ássa az árkot'. A nyelvtan számára egyáltalán nem fontos, milyen dolgokról, személyekről és cselekményekről van szó. Számára az a fontos, hogy a megfelelő dolgokat jelentő szavak azt fejezik ki, amiről valamit közlünk, hogy alanyesetben állnak, és hogy tőlük /közvetlenül vagy más szavakon keresztül közvetve/ függnek az adott mondat többi szavai. Számára az a fontos, hogy az alanyról valamit közlő szavak cselekményt jelentenek és igével fejeződnek ki, amelynek alakja az alanytól függ /mivel az alany egy dolgot fejez ki, és mindkét esetben egyesszámban van kifejezve, és mivel főnévvel, nem pedig első vagy második személyü személynévmással van kifejezve - az ige egyesszám 3. személyben áll/. Számára az a fontos, hogy a cselekmény tárgyát képező dolog főnévi tárgyesettel van kifejezve.

A felhozott példák azt mutatják, hogy a nyelvtanban a szavak

közötti viszonyok kifejezésével van dolgunk, mégpedig általánositott, elvont formában, függetlenül attól, milyen a mondatban egybefüzött szavak konkrét jelentése /azoké a szavaké, amelyek - mint látjuk - önmagukban is elvonatkoztatás, általánositás eredményét képviselik/.

Az az elvonatkoztatás, amellyel a nyelvtanban találkozunk, nem a tudományos nyelvtani gondolkodás alkotása. Bármely nyelv nyelvtana, igy az oroszé is, már réges-régen létezett, amikor tudós nyelvészek elkezdték tudományosan vizsgálni. A nyelvtan az emberi társadalom fejlődésével párhuzamosan fejlődő emberi gondolkodás általánositó képességére támaszkodik.

Fontos, hogy felfigyeljünk arra a párhuzamra, amit I.V. SZTALIN von a nyelvtan és a mértan közt. Mint ahogy a nyelvtanban attól független viszonyok kifejezésével foglalkozunk, hogy konkréte milyen szavakat kötnek össze, a mértanban a valóságban létező, a térben elhelyezett és mozgó testek általánositott tulajdonságaival és viszonyaival van dolgunk. És ahogy a tér /mint az idő is/ az anyag létezésének formája, ugy a geometriai viszonyok sem csupán a matematikus elvonatkoztató elméjének alkotásai /mint ahogy a nyelvtan sem a tudós nyelvész elvonatkoztató elméjének alkotása/, hanem a valóságos tér viszonyai és tulajdonságai. Beszélhetünk arról, hogy a különféle geometriai rendszerek más-más mértékben közelitik meg a valóságot, és beszélhetünk arról, milyenek a valóságban a mi térségünk tulajdonságai, milyen geometriai rendszernek felel meg a mi valóságos térségünk. A tudós grammatikusok feladata pedig abban áll, hogy hüen feltárják és rendszeresen kifejtsék azt, ami a valóságban adva van a nyelvben. Mivel pedig különféle nyelvtani irányzatok vannak, nekünk éppen ebből a szempontból, azaz annak a szempontjából kell értékelnünk őket, hogy mennyire hüen és pontosan tükrözik azt, ami a valóságban a nyelvben létezik.

4.§. A nyelvtan kapcsolata a szótárral és a fonetikával.

A nyelvtan igen szoros kapcsolatban van a nyelv többi oldalával, nevezetesen a szótárral és a hangtannal /fonetikával.- Ford./. Mint fentebb mondottuk, a nyelv szókincse nem létezhet önmagában, a nyelvtan nélkül. Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy a nyelvtan sem létezhet szótár nélkül. Hiszen ahhoz, hogy meglegyen az, amivel a nyelvtan dolgozik, ahhoz, hogy létezzen a szavak változása és mondattá füzése, elengedhetetlen maguknak a szavaknak a létezése. A jobb vizsgálat érdekében mi mégis kiemeljük a nyelvnek különböző oldalait, külön vizsgálatnak vetjük őket alá, de ugyanakkor nem feledkezünk meg az eleven, valóságban létező nyelvvel való elszakithatatlan kapcsolatukról. A szókészlet a szótannak /lexikológiának.-Ford./, a szavak változtatása és mondattá füzése a nyelvtannak a vizsgálati tárgya. Milyen viszonyban vannak a nyelvtudomány ezen fejezetei a beszédhangokat tanulmányozó hangtannal? Egyes nyelvészek a hangtant a nyelvtan keretébe utalják. I.V.SZTALIN fent idézett utmutatása szerint azonban

a nyelvtan kötelékébe csak az alaktan és a mondattan tartozik. A szavak és a szavak változásai mindig anyagi hang-burokba vannak öltöztetve, nem létezhetnek a hangokon kivül. "A hangnyelv vagy szónyelv volt mindig az emberi társadalomnak egyetlen nyelve, - mondja I.V.SZTÁLIN Belkin és Furer elvtársaknak, - amely alkalmas volt arra, hogy az emberek érintkezésének teljesértékü eszköze legyen." /7/ I.V. SZTÁLIN, midőn egyenlőségjelet tesz a hangnyelv és a szónyelv közé, azt veszi figyelembe, hogy a szavakat nem lehet másképp, mint hangokkal kifejezni, hogy a szavak elválaszthatatlanul össze vannak kapcsolva a hangokkal. Világos, hogy a szavaknak minden változását, amelyekkel az alaktan foglalkozik, nem lehet másképp, mint hangokkal kifejezni. A szófüzés a mondaton belül különféle módon valósul meg, miközben igen fontos szerepet játszik a hanglejtés, amely szintén hangeszköz. Világos ebből, hogy a nyelv hangtani oldalának igen nagy jelentősége van, és hogy a lehető legszorosabban összefügg mind a nyelvtannal /azon belül az alaktannal és a mondattannal egyaránt/, mind a szókinccsel. Ezért a nyelv hangtani oldalával a nyelvtudomány hangtannak nevezett külön fejezete foglalkozik, amely nem tartozik sem a nyelvtanba, sem a lexikológiába, de igen fontos mindkettő számára.

A nyelvtan fejezetei - az alaktan és a mondattan - a nyelvtanon belül igen szorosan összefüggenek egymással, és a továbbiakban az egyes alaktani kérdések vizsgálatánál nem egyszer a mondattanhoz kell majd fordulnunk. Az alaktan a szavak változásait vizsgálja. De hiszen ezek a változások kifejezhetik azokat a különféle viszonyokat, amelyek a mondaton belül vannak meg a szavak között /mint ezt részben láttuk fentebb, az esetekre idézett példák alapján/. És a szó ilyen vagy olyan változásának jelentéséről szólva gyakran éppen mondattani jelentésről kell beszélnünk.

5.§. A nyelvtani kategóriák és a nyelvtani alakok.

A nyelvtanban és elsősorban az alaktanban központi helyet foglal el a nyelvtani kategóriákról és a nyelvtani alakokról szóló tanitás; ezzel kapcsolatban feltétlenül tisztáznunk kell ezeket a fogalmakat. Kategórián rendszerint valamilyen hasonnemü tárgyak, fogalmak, viszonyok stb. osztályát értjük. Nyelvtani kategórián a szavaknak és a mondatbeli szószerkezeteknek általánositott jellegü jelentéseit értjük, amelyek azonban elvonatkoztatnak ezeknek a szavaknak a konkrét jelentésétől, nevezetesen különböző rendü viszonyok jelentéseit /az adott szónak a mondat többi szavához való viszonyának, a beszélő személyhez való viszonyoknak, a közöltnek az időhöz és a valósághoz való viszonyainak jelentéseit/, amelyeket külső nyelvi eszközökkel, azaz az egyes szavaknak és a mondatbeli szószerkezeteknek változtatásával fejezünk ki. Az alaktan az alaktani kategóriákat vizsgálja, amelyeken az egyes szavak változásában kifejezett, fent emlitett általánositott jellegü jelentéseket értjük. Igy pl. a főnévi eset nyelvtani kategóriáján a főnév és a mondat többi szava közt fennálló

viszonyok azon jelentéseinek összességét értjük, amelyek a főnév változásában fejeződnek ki. Beszélhetünk még sajátosabb kategóriákról is. Igy beszélhetünk speciálisan a genitivusz vagy a dativusz kategóriájáról. A genitivusz kategóriáján azoknak a jelentéseknek az együttesét értjük, amelyeket a szó megfelelő esetváltoztatásával fejezünk ki, a dativusz kategóriáján a jelentéseknek egy más együttesét értjük, amelyeket szintén a megfelelő /de már más/ esetváltoztatással fejezünk ki.

A nyelvtani kategória müszót más jelentésben is használjuk, nevezetesen az olyan szavak osztályának jelentésében, amelyeket meghatározott nyelvtani ismérvek jellemeznek, azaz a szófajok jelentésében. Igy pl. az orosz nyelv esetében beszélhetünk a főnév, a melléknév, az ige stb. /részletesebben lásd lejjebb/ kategóriájáról, mint külön kategóriákról.

A nyelvtani kategóriának külső nyelvi eszközökkel való kifejezését n y e l v t a n i a l a k-nak nevezzük. Igy pl. az eset alakján a szavaknak azokat a változásait értjük, amelyek az eset kategóriáját alkotó jelentéseket fejezik ki.

Csak abban az esetben beszélhetünk nyelvtani kategóriáról, ha a megfelelő jelentések együttese valóban a nekik megfelelő nyelvi eszközökkel van kifejezve. Igy pl. az eset kategóriájáról az orosz nyelvre vonatkoztatva csak azért beszélhetünk, mert a főneveknek a mondatban lévő más szavakhoz való viszonyait a megfelelő főnév változásaival fejezzük ki.

Néha a kategória müszót egyidejüleg alkalmazzuk a megfelelő jelentésre és az azt kifejező alakra is. Igy pl. az eset kategóriáján nemcsak a megfelelő jelentések együttesét, hanem az azokat kifejező alakokat is értjük.

A mondottakból világosan kitünik, hogy a nyelvtanban általában, s különösképpen az alaktanban mindig valamiféle általánositott jellegü jelentéssel és az azt kifejező alakkal van dolgunk. A jelentés és az alak viszonyának problémája nem egyszer volt vita tárgya a különféle nyelvtani irányzatok képviselői között.

A.A.POTYEBNYA, a XIX. sz. második felének kiváló orosz nyelvésze, abból a tételből kiindulva, hogy "az alak nem más, mint jelentés", /8/ elsősorban a különféle alakokkal kifejezett jelentéseket tanulmányozta, mondván, hogy minden esetben, amikor egymástól különböző jelentésekkel van dolgunk, akkor az alakok is mások és mások, még akkor is, ha semmilyen szerkezeti különbség sincs közöttük. Igy pl. ugy vélte, hogy az eszközhatározó esetnek nem egy, hanem sok alakja van, mivel nem egy, hanem több jelentést hordoz. Vö. például: rubit' toporom 'baltával vág' és idti leszom 'megy az erdőn át'. Ugyanigy POTYEBNYA egyetlen szó két különféle jelentését is külön szavaknak tekintette.

De a XIX. és XX. sz. fordulóján teljesen más álláspontja volt egy másik nagy orosz nyelvtudósnak, F.F.FORTUNATOV-nak. /9/ FORTUNATOV - elsősorban olyan nyelvi különbségekre támaszkod-

va, amelyek a szavak felépitésében szerkezetileg is kifejezésre jutnak, - egy sajátságos elméletet dolgozott ki a nyelvtani alakról. FORTUNATOVot a formalizmus ősének tartják, és az utána jövő nyelvészek gyakran épp neki rótták fel, hogy a nyelvtani alakot a jelentés teljes elhanyagolásával magyarázta. De sokkal inkább jellemző FORTUNATOV egyes tanitványaira, hogy csak a külső nyelvi alakért lelkesednek, csak a nyelvi alak jellegének kutatására szoritkoznak. Maga FORTUNATOV nagy figyelmet szentelt a különféle jellegü jelentések kutatásának is, bár nem mindig sikerült elhatárolnia és meghatároznia őket. Jelentéskülönbségről csak olyan esetekben beszélt, amely ekben a jelentés különbözősége a szó külső alakjainak különbségén, jobban mondva, a szóváltozás és szóképzés alakjai közti különbségen alapul.

N.J.MARR akadémikus nézeteinek uralma idején a jelentéstani kutatások iránti lelkesedés a nyelvtani alak elhanyagolására vezetett. N.J.MARR egyes követői arra törekedtek, hogy A.A. POTYEBNYÁT elődjüknek tüntessék fel, s neki tulajdonitsanak sok olyan tételt is, amely az u.n. "uj nyelvelméletet" jellemezte, jóllehet a valóságban POTYEBNYA, minden hibája ellenére is, hasonlithatatlanul elmélyültebb és pontosabb volt kutatásaiban, mint MARR és "tanitványai", s itéleteiben az orosz és más szláv nyelvek élő tényeire támaszkodott.

A nyelv jelentéstani oldalával való visszaélés vitte rá N.J. MARR legkiemelkedőbb követőjét, I.I.MESCSANYINOV akadémikust, hogy kidolgozza a "fogalmi kategóriák" idealista elméletét; fogalmi kategóriákon bizonyos jelentéstani kategóriákat értett, amelyek az egymástól legkülönbözőbb nyelveket beszélő népek gondolkodásában is állandóan megvannak, s amelyeket a legkülönfélébb szerkezeti eszközökkel /mind lexikális, mind pedig nyelvtani eszközökkel/ fejezünk ki. A tulajdonképpeni nyelvtani kutatást ezeknek a metafizikus "fogalmi kategóriáknak" a kutatásával cserélte fel.

Maga N.J.MARR semilyen nyelvtani rendszert nem dolgozott ki. "A nyelvtant üres formaságnak « " tartotta /10/ és a nyelvtani kategóriákat csak arra használta fel, hogy bizonyitsa velük a nyelv felépitmény-jellegét. Hogy a nyelv felépitmény-jellegét hangoztató elmélet mennyire hibás, azt I.V.SZTÁLIN tárta fel a lehető legvilágosabban.

Csak I.V.SZTÁLINnak "A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései" c. munkája helyezte vissza jogaiba a nyelvtant, s mutatta meg egyszersmind a legfőbb nyelvtani problémák eredményes kidolgozásának utjait. I.V.SZTÁLINnak az a tétele, amely szerint az a l a k t a n "a szavak változásairól szóló szabályok gyüjteménye", /11/ arra utal, hogy a szavak alakjai közt levő anyagi különbségekre, azokra a változásokra kell támaszkodnunk, amelyek a szón belül végbe mennek. Ez az utmutatás azt mondja nekünk, hogy nem szabad csak a jelentést, csak a szavak használatát vizsgálnunk, s közben nem törődünk e szavak alakjával. Ha eltekintünk a nyelv anyagi formájától, szerkezeti eszközeitől, akkor ez szükségszerüen szubjektivizmusra vezet, amely nem alapul a megfelelő alakok használatának kutatásából adódó tényeken. Ezért teljesen nyilvánvaló, hogy POTYEBNYA helytelen

uton járt, amikor egy adott alak minden uj jelentését uj alaknak, s a szó minden uj jelentését uj szónak tekintette. Teljesen világos, hogy egy-egy alak különféle jelentései valamiképpen kölcsönösen összefüggenek egymással, hogy az egyes jelentések a többiből fejlődnek ki, s hogy sohasem tudjuk felépiteni az alaktan rendszerét, bármely nyelvről legyen is szó, ha minden uj jelentést külön alaknak fogunk tekinteni. Ugyanigy megtéveszt s kisiklik kezünkből az egy-egy szó különféle jelentései közti mindennemü kapcsolat, egy adott szó egyenes és átvitt jelentése közti kapcsolat, ha POTYEBNIA nyomán minden uj jelentést uj szónak fogunk tekinteni. F.F. FORTUNATOVnak, midőn rámutatott arra, hogy éppen a szóalakokat kell tanulmányoznunk, voltak hibái, mégpedig igen nagy hibái. De abban, hogy először a külső, anyagilag érzékelhető különbségekből kell kiindulnunk, igaza volt. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a szavak változásai mindig kifejeznek valamit, mindig van valamilyen jelentésük, s hogy nekünk ezt tanulmányoznunk kell. E tekintetben a mai orosz nyelvtanirás messze tuljutott F.F.FORTUNATOV nézetein.

A m o n d a t t a n , amely szorosan összefügg az alaktannal, I.V.SZTÁLIN utmutatása szerint a szavaknak "a mondatban való egybeszerkesztéséről" szóló szabályok gyüjteménye. /12/ I.V.SZTÁLIN itt a mondaton belüli szófüzés tanulmányozásának fontosságára hivja fel a figyelmet. A.V.DOBIAS professzor, majd utána F.F.FORTUNATOV és főként az ő tanitványai különös figyelmet forditottak a szókapcsolatokra, vagyis az egymással nem közvetlenül összekapcsolt szavak csoportjaira. Sőt FORTUNATOV egyes tanitványai a mondat teljes tagadásáig jutottak el. I.V.SZTÁLIN rámutatott, hogy feltétlenül vizsgálnunk kell a szavak különféle egybeszerkesztéseit, összekapcsolva őket a mondat szerkezetével.

Az alaktan legfőbb vizsgálati tárgya, mint már mondottuk, a szavak változása. Foglalkozzunk részletesebben ezekkel a változásokkal.

A szavak változásai kétfélék lehetnek. Az egyik esetben az eredmény uj szó, amely egy uj fogalmat fejez ki. Vö. például az asztal és asztalka szavakat. Az utóbbiban a -ka szuffixum hozzáadásával uj szó keletkezik, amely egy bizonyos uj fogalmat fejez ki, olyan fogalmat azonban, amely kapcsolatban áll azzal a fogalommal, amelyet az asztal alapszó fejez ki. A másik esetben a változások az adott szónak a viszonyát fejezik ki a mondatban álló többi szóhoz, a beszéd mozzanatához, a beszélő személyhez stb. Vö. például ház, háznak a, háznak stb., beszélek, beszél, beszélt stb. Rendszerint megkülönböztetünk szóalkotás utján nyert alakokat és szóváltoztatás utján nyert alakokat. S z ó a l k o t á s utján nyert a l a k o k o n /formü szlovoobrazovanija/ azokat az alakokat értjük, amelyeknek segitségével egy tőszóból uj szavakat alkotunk, s z ó v á l t o z t a t á s utján nyert alakokon /formü szlovoizmenenija/ pedig azokat az alakokat, amelyek egy és ugyanazon szónak különféle viszonyait fejezik ki. Igy pl. a kicsinyitőképzős alakot /a főnevekét, mellékneveket egyaránt/ rendszerint szóalkotásos alaknak, az eset vagy idő alakját pedig szóváltoztatásos alaknak tekintjük.

Az egyes szót valamennyi alakváltozatával együtt véve ma a morfológiában l e x é m á nak szokás nevezni / a görög λέξις 'szó, kifejezés' szóból/. A lexéma műszót a lexikológiában is használjuk; itt a jelentése: a szó, valamennyi jelentésével együtt. A szóalkotásos alakoknak és szóváltoztatásos alakoknak az elhatárolása, vagy más szóval, egy lexéma határainak megállapitása és más lexémáktól való elhatárolása nagyon fontos az alaktan számára, de nem minden esetben valami könnyü és magától értetődő feladat. Akad itt néhány vitás eset, amelyet a nyelvészek egymástól eltérően magyaráznak. Igy pl. a melléknevek többesszámu alakja közismerten szóváltoztatás utján nyert alak. De a főnevek többesszámu alakjai körül már viták vannak. Egyesek azt mondják, hogy ez az alak szóváltoztatásos alak, mivel az asztalok alak csak annyiban különbözik az asztal alaktól, hogy azt fejezi ki: ugyanazon tárgyakból több van. Mások pedig ugy vélik, hogy mivel ez az alak, éppen azért, mert azt fejezi ki, hogy valamiből, mégha ugyanabból a tárgyból is, több van, valami valóságosan más dolgot fejez ki, mint az egyesszámu asztal, és mivel nem függ a mondatban levő többi alaktól, a főnevek többes számát szóalkotásos alaknak kell tekintenünk. Arról is vitatkoznak például, hogy vajjon az ige különféle aspektusai akkor is más-más szót alkotnake s igy szóalkotásos alakok-e, vagy egyetlen szót alkotnak s igy szóváltoztatásos alakok-e, ha csupán a cselekvés befejezettségét vagy befejezetlenségét fejezik ki /vö. például: broszat' 'dob' /imp. - Ford./ - broszit' 'ua.' /perf. - Ford./ , delat' 'tesz' /imp. - Ford./ - szdelat' 'ua.' /perf. - Ford./.

Egyes nyelvészek a szóváltoztatásnál tágabb fogalmat honositanak meg, nevezetesen az a l a k k é p z é s /formoobrazovanie/ fogalmát. Az alakképzéshez tartozik egy és ugyanazon szó valamennyi alakjának képzése, beleértve a névszóragozás és az igeragozás rendszerét, valamint a melléknévfokozás alakjait is, az ige különféle aspektusu alakjait stb.

Az alaktan elsősorban a szóváltoztatás utján nyert alakokat s ezek jelentését, más szóval, az alakképzést vizsgálja. A szóalkotás, amennyiben az egy tőből képezhető szavak képzésmódjairól van szó, szorosan összefügg a lexikológiával. De az alaktanban is tárgyalnunk kell, először azért, mert a szóalkotásban gyakran ugyanazokat a szerkezeti elemeket használjuk fel, mint a szóváltoztatásban, másodszor pedig azért, mert a szóalkotás néhány jelensége a szóváltoztatás szempontjából is fontos. Igy pl. a főnevek neménak kategóriája szóalkotásos kategória, s az ezt kifejező alakok szóalkotásos alakok. A lev 'oroszlán' és l'vica 'nőstényoroszlán', a volk 'farkas' és volcsica 'nőstényfarkas' más-más szó. De amikor az alaktanban a főneveket tárgyaljuk, a főnevek nemét is vizsgálatnak kell alávetnünk, mivel a főnevek nemétől függenek a melléknevek különféle nemei is /vö. például: raz"jarennüj lev 'dühös oroszlán' - raz"jarennaja l'vica ' dühös nőstényoroszlán'/; a melléknevek neménak alakjai pedig szóváltoztatásos alakok, mivel különbségeik kizárólag attól függenek, hogy milyen főnévre vonatkozik a szóbanforgó melléknév.

6.§. A szó szerkezete.

A különféle nyelvtani kategóriák kifejezésére, valamint uj szavak képzésére a szó különféle változásait használjuk fel. E változások közül az orosz nyelvben legfőbb az affixáció és a hangok /fonémák/ váltakozása.

Affixáción különféle toldalékoknak /az orosz szövegben: affixum. -Ford./ egy adott tőhöz való kötődését értjük. A toldalék /affixum; a latin affixus 'hozzárögzitett' szóból/ a szó bármely jelentés-értéku /azaz jelentéssel biró/ részének közös neve, kivéve a tövet, tehát a toldalékok közé tartoznak a szuffixumok is, a prefixumok /igekötők/ is, a végződések is. Vö. delat' 'tesz' /imperf. - Ford./ -sz-delat' 'megtesz' /perf. - Ford./, dvor 'udvar' - dvor-nik 'házmester', dom 'ház' - dom-a 'háznak a', dom-u 'háznak stb.

Váltakozáson a szó /a tő vagy a toldalék/ bármely jelentés-értékü része hangállományának /tulajdonképpen fonéma-állományának / a fonetikai helyzettől független s meghatározott nyelvtani vagy szóképző jelentéssel biró megváltozását értjük. Vö. razlomit 'összetör' /perf. -Ford./ - razlamüvaet 'ua.' /imperf. - Ford./ /e két ige töve azonos, de váltakozik bennük - a fonetikai helyzettől függetlenül - az o és a magánhangzó; ruka 'kéz' - rucska 'kezecske, kilincs' / e két főnév töve azonos, de váltakozik bennük - a fonetikai helyzettől függetlenül - a k és cs mássalhangzó/. Tekintetbe kell vennünk, hogy egy-egy hang nemcsak egy másik hanggal, hanem hanghiánnyal, Ø-val is váltakozhat. Vö. például szobirat''összegyüjt' - szobrat' 'ua.' / e két ige tövében az i hanghiánnyal váltakozik/; kuszok 'darab' - kuszka 'darabnak a' / e főnév szuffixumában ragozáskor az o hanghiánnyal váltakozik/. Az u.n. "kieső hangok" /beglüe glasznüe/: a hangváltakozás egyik válfaja.

A váltakozás az orosz nyelvben rendszerint affixáció esetén szerepel, mégpedig mint kiegészitő eszköz.

Az affixáció és a hangváltakozás mellett a hangsuly-eltolódást is felhasználjuk. Vö. góroda 'városnak a' /egyessz. birtokos eset/ - gorodá 'városok' /többessz. alanyeset/, otrezát' 'levág' /imper.asp./ - otrézat' 'ua.' /perf.asp./.

Főként szóképzésre használatos a szóösszetétel, ami abban áll, hogy két vagy több, a nyelvban már meglevő szó alapján uj szót alkotunk. Vö. az olyan eseteket, mint korablekrusenie 'hajótörés' /korabl' 'hajó' + krusenie 'rombolás'/, krovoobrascsenie 'vérkeringés' /krov 'vér' + obrascsenie 'körforgás'/, parovoz 'mozdony' /par 'gőz' + voz 'kocsi'/, parovozosztroenie 'mozdonygyártás' /parovoz 'mozdony' + + sztroit' 'épit'/; az utóbbi példában az összetétel egyik tagja már maga is összetett szó: parovoz.

Igen ritkán fordul elő az orosz nyelvben a kettőzés /udvoenie/ ami abban áll, hogy a szó egyik jelentés-értékü eleme részben megkettőződik. Vö. da-t' 'adni' - dad-im 'adni fogunk'/ többesszám 1.sz./.

Némely esetben azt a jelentést, amelyet egyébként a szó változása fejez ki, egy más tőből képzett alakkal fejezzük ki. Vö. egyrészt: sztol 'asztal' - sztolü 'asztalok', dom 'ház' - doma 'házak'; másrészt : cselovek 'ember' - ljudi 'emberek'; vö. még egyrészt csitaju 'olvasok' - csital 'olvasott', govorju 'beszélek' - govoril 'beszélt; másrészt idu 'megyek' - sjol 'ment'. Ezt a jelenséget a tövek /helyesebb lenne a szógyökerek/ összefonódásának, vagy s z u p p l e t i v i z m u s nak nevezzük /szpletenie osznov; a magyarban kiegészülésnek nevezik. - Ford./.

Tekintettel arra, hogy az orosz nyelvben uj szavak képzésének és egy-egy szó uj alakjai képzésének legfőbb eszköze - mint a mondottakból világosan kitünik - az affixáció, fontos, hogy foglalkozzunk a szó szerkezetével, vagyis jelentés-értékü szóelemekre való bontásával. Minden szónak van töve, amely az illető szó alapját képező fogalmat fejezi ki, s ezenkivül lehetnek különféle toldalékai, mind szóképző, mind pedig szóváltoztató toldalékai. Vö. például: dom-ik 'házikó', dom-ik-a /egyesszám birtokos eset/. A szónak minden jelentés-értékü elemét, tehát a jelentéssel biró szóelemeket, a tövet és a toldalékot egyaránt, m o r f é m ának nevezzük. Igy pl. a dom-ik-a 'házikó' egyessz. birt. esete/ alak három morfémát tartalmaz: dom, ik, a. Az elsőnek tőértéke, a másodiknak szóképző toldalék-értéke, a harmadiknak szóváltoztató toldalék-értéke van. A toldalékokat felosztjuk s z u f f i x u mokra /a tő után álló toldalékok/ és p r e f i x u mokra vagy igekötőkre /a tő előtt álló toldalékok/. Vö. például: dom-ik - ik szuffixum, sz-delat' - sz igekötő vagy prefixum.

Külön csoportot alkotnak a végződések; igy szoktuk nevezni azokat a morfémákat, amelyek a szó végén állnak és az illető szónak a többi szóhoz való sajátos viszonyát fejezik ki a mondaton belül /pl. az esetvégződések, az igék személyragjai/. A szónak a végződéstől le választott részét tőnek nevezzük. Nem egészen szabatos a c s a s z t y i c a /'segédszócska'/ müszó használata a -szja u.n. visszaható segédszócskával kapcsolatosan /vö. szadit'szja 'leül', szadilszja 'leült'/. A segédszócska müszót rendszerint az egyes segédszókra /szluzsebnoe szlovo/ alkalmazzák, itt viszont egy morfémáról van szó. De a szóbanforgó esetben azért szokták ezt a müszót használni, mert a visszaható segédszócska olyan morfémák után is állhat, amelyeket végződésnek szoktunk nevezni, nevezetesen a személyragok után. Vö. szazsu-sz' 'leülök', szadis-szja 'leülsz', szadit-szja 'leül'.

Összetett szavakban fordul elő az u.n. kötőhangzó vagy tematikus hang. Vö. például: krovoobrascsenie 'vérkeringés' - az o kötőhangzó; korablekrusenie 'hajótörés' - az e kötőhangzó. A "tematikus hang" müszó a tema 'tő' szóból ered, mivel az ilyen magánhangzó történetileg az összetétel első tagjának tővéghangzója.

A szónak általában egy töve van, de az összetett szavaknak két vagy több tövük is lehet.

A szó különféle morfémáinak leválasztása /a tőmorfémáknak és

a toldalékoknak egyaránt/, valamint jelentésük meghatározása ugy történik, hogy összehasonlitjuk őket más szavakkal vagy az illető szó más alakjaival.

Igy pl. ha összehasonlitjuk egymással a következő, jelentésük szempontjából rokon szavakat: beg 'futás', bezsat' 'fut', begat' 'futkos', izbezsat' kerül vkit', izbegat 'ua.', beglüj 'szökevény', beglec 'ua.', pobeg 'szökés', akkor mindezekből a szavakból leválaszthatjuk a közös beg elemet /vagy a bezs-t, tekintve, hogy az orosz nyelvben van g~zs hangváltakozás/, amely a tövet vagy tőmorfémát alkotja; ez valamennyi emlitett szóban közös.

Ilyen összehasonlitás segitségével választjuk le a különféle toldalék-morfémákat, a prefixumokat vagy igekötőket, a szuffixumokat és a végződéseket is. Csakhogy itt mindig kétféle összehasonlitással van dolgunk. Először: egy adott szót összehasonlitunk ugyanazon tövü más szavakkal vagy egy adott szó bizonyos alakját összehasonlitjuk ugyanazon szó más alakjaival, s igy választjuk le valamelyik morfémát. Másodszor: egy szót vagy e szónak bizonyos alakját összehasonlitjuk más szavakkal, amelyekben szintén megvan ugyanez a morféma, s igy állapitjuk meg, hogy ennek nemcsak a kérdéses szóban, hanem más szavakban is ugyanaz az értéke. Igy pl. ha összehasonlitjuk a beg, beg-l-ec szavakat, akkor megállapithatjuk, hogy a két utóbbi szóban az -l- közös morféma /szuffixum/. Ha a beg-l-üj 'szökevény' szót összehasonlitjuk olyan szavakkal, mint szoh-l-üj 'száraz', bljok-l-üj 'halvány', akkor azt látjuk, hogy az -l- szuffixum valamilyen sajátságot jelöl. Ha pedig a beglec 'szökevény' szót olyan szavakkal hasonlitjuk össze, mint udalec 'fenegyerek', molodec 'derék fickó' stb., akkor azt látjuk, hogy az -ec- morféma valamilyen személyt jelöl. Ha a beg-l-üj alakot összehasonlitjuk olyan alakokkal, mint begl-ogo 'szökevénynek a', beglomu 'szökevénynek' stb., leválaszthatjuk az -üj- végződést. Ezt az -üj- t olyan szavakban is megtaláljuk, mint a krasnüj 'szép', dobrüj 'jó', novüj 'uj' stb. És ennek az -üj- nek az értéke mindegyikben azonos lesz. Mindenütt arra fog utalni, hogy az a melléknév, amelyet ez a végződés jellemez, olyan himnemü főnévre vonatkozik, amely a mondatban alany, értelmező vagy állitmány, vagy /de csak abban az esetben, ha a főnév élettelen tárgyat jelent/ egy olyan, ugyancsak himnemü főnévre, amely a mondat tárgya.

Meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak valamely reálisan létező toldalék-morfémának, hanem a morféma-hiánynak is lehet meghatározott jelentés-értéke. Ez különösen a szóváltoztatás alakjai szempontjából fontos. Igy pl. ha összehasonlitjuk a beg 'futás', beg-a 'futásnak a', beg-u 'futásnak' stb.; beglec 'szökevény', beglec-a 'szökevénynek a', beglec-u 'szökevénynek' stb.; pobeg 'szökés', pogeb-a 'szökésnek a' pobeg-u 'szökésnek' stb. alakokat, leválaszthatjuk a beg, beglec, pobeg alakokat, mint amelyeknek meghatározott jelentésük van, nevezetesen az egyesszám alanyeset jelentése, vagyis ami azt mutatja, hogy az illető szó a mondatban alany, értelmező vagy állitmány, /vagy esetleg, ha élettelen tárgyat jelent, a mondat tárgya/. De az alanyesetet semilyen külön

végződés nem fejezi ki, csak a végződés hiánya utal rá. A morféma hiányát, amelynek meghatározott jelentés-értéke van, null-morfémának szokás nevezni. Így pl. azt szokták mondani, hogy az egyesszám alanyeset olyan szavakban, mint beg, beg-lec, pobeg, null-morfémával vagy null-végződéssel van kifejezve.

/Megjelent a "Szovremennüj ruszszkij jazük. Morfologija." - A mai orosz nyelv. Alaktan.- című, V.V.Vinogradov szerkesztésében 1952-ben kiadott kötetben. 21-36.l./

J e g y z e t e k :

1. SZTÁLIN, Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez., Szikra 1950. 21.l.
2. Az orosz eredetiben "za proizvodsztvo", azaz "termelésért" áll. - Ford.
3. SZTÁLIN i.m. 21-22.l.
4. SZTÁLIN i.m. 22.l. /a fordítás javítva/.
5. SZTÁLIN i.m. 22-23.l.
6. LENIN, Filozófiai füzetek. 12. kötet. 223.l. /oroszul/.
7. SZTÁLIN i.m. melléklet 3.l.
8. "Iz zapiszok po ruszszkoj grammatike" /Tanulmányok az orosz nyelvtan köréből/, 1. és 2. kötet, /oroszul/.
9. Vö. FORTUNATOV: Kursz szravnitel' nogo jazükovedenija /Az összehasonlító nyelvtudomány. Egyetemi előadás./, 1900-1901, /oroszul/.
10. SZTÁLIN i.m. 39.l.
11. Ua. 22.l. /a Szikra-fordítás javítva/.
12. Uo. /a Szikra-fordítás javítva/.